

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA SU VƏ OD ÜNSÜRLƏRİ

Günay Mirzəyeva

BDU-nun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının magistrantı

Bir gün farsdilli Şərq şeirinin klassiki Əbdürrəhman Cami şair Hatifi ilə söhbətində deyir ki, şeir aləminin üç peyğəmbəri olmuşdur: Firdovsi, Sədi və Ənvəri. Hatifi təəccüblə “bəs Nizami?” deyə soruşduqda Cami belə cavab verir: “Onlar şeirin peyğəmbərləridirlər, Nizami isə şeirin Allahıdır”.

Doğrudan da, Nizami elə bir dühadır ki, ondan sonra Şərq şairləri bir neçə əsr onun təsiri altından çıxıb bilməmişlər. Nizami öz yaradıcılığında təbiət, cəmiyyət, elm, fəlsəfə, mənəviyyat problemləri, adət və ənənələr, zülm, ədalət, dövlətçilik və s. məsələlərin demək olar ki, bütün aspektlərini ehtiva etmişdir. Şairin “Xəmsə”sində oxucu bir çox suallarına cavab tapa bilər. Çünki yaşı səkkiz əsrdən artıq olan bu əsərlərdəki fikirlər heç köhnəlməyib, hələ də aktuallığını itirməyib. Nizami “Leyli və Məcnun” poemasında öz əsərini obrazlı şəkildə belə dəyərləndirir:

Bəhrin suyu yüngül, özü axardır

Canlı, nəfəs alan balıqı vardır

I misradakı “bəhr” kəlməsi həm vəzn, həm də dəniz mənasındadır. Şair demək istəyir ki, məsnəvisinin vəzn- bəhri- xəfif yüngül və axıcıdır. Dənizdəki balıqlar, yəni bəhrdəki sözlər isə diridir, canlıdır. “Bəhrin suyu” demişkən məruzəmiz Nizami yaradıcılığında su və od ünsürlərindən bəhs edir. Ümumiyyətlə, şair öz əsərlərində Novruza kifayət qədər yer vermiş, bayramı bir sıra məqamlarda xatırlamış, müqayisə və bənzətmələrində istifadə etmişdir. “Xosrov və Şirin” əsərində şair yazır:

Dünyanın qəribə oyunları var

Dünya görməmişən, nə fayda, ey yar

Baharın var, bu gün ye meyvəsindən

Hər gün Novruz olmaz, məgər bilmirsən?

Nizami zamanı dəyərləndirməyin, fürsəti fövtə verməməyin vacibliyini oxucuya təlqin etmək istərkən Novruzun yalnız ildə bir gün olduğunu xatırladır. O gün ki, bahar elə qədəm basır, o gün ki, gecə ilə gündüz bərabərləşir, o gün ki, axar sular bir anlıq dayanır və ağaclar başlarını yerə əyir. Belə məqam hər vaxt ələ düşməz. Zamanın dəyərini anlatmaq üçün uğurlu tapıntı deyil mi?

Yaxud yenə “Xosrov və Şirin”də təsvir etdiyi məclisdə- Barbəd və Nikisa adlı musiqiçilərin deyışdiyi səhnədə də Nizami iki dəfə Novruzun adını çəkir:

Barbəd böylə gözəl hava çaldısa,
Ondan yaxşısını çaldı Nikisa.
Novruz gülü kimi açıldı əvvəl,
Novruz pərdəsində oxudu qəzəl.

Şair musiqiçinin şövqlü ifasını baharın müjdəçisi olan, qarı dəlib çıxan, paklıq, təmizlik rəmzi sayılan bəyaz Novruz gülünə bənzədir. Həmçinin bu parçada qəzəlin Novruz pərdəsində oxunduğu qeyd olunur. Məlumdur ki, klassik Şərq muğamı 12 əsas muğamdan və 6 avazatdan ibarətdir. Novruz isə bu avazatlardan biridir.

Novruzadək bir ay müddətində 4 ünsürə həsr olunmuş çərşənbələr keçirilir. Poemalarını allahın, Peyğəmbərin tərfi ilə başlayan mömin müsəlman Nizami xalığın dünyanı, canlı və cansız aləmi 4 ünsürdən yaratdığını dəfələrlə qeyd edir. 4 ünsürü obrazlı şəkildə “4 gövhər”, “4 qarı” kimi verir.

“Bir qara pul olsun, bir arpa əgər”

Onda dörd gövhərdən tapılar əsər”

“Leyli və Məcnun” poemasından götürülmüş bu beytin mənası odur ki, hər bir maddənin tərkibi 4 ünsürün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Yenə həmin əsərin “Yaradanın təkliyi haqqında” adlanan hissəsində belə bir beyt diqqəti çəkir:

“Altı yaxa açdı tərəflərə o

Dörd gövhər bəxş etdi qara yerə o”

Yəni 6 cəhəti(ön, arxa, sağ, sol, aşağı, yuxarı) olan bu dünyanı Allah 4 ünsürdən (su, od, yel,torpaq) yaratdı.

Nizami həyatın, varlığın mövcudiyyəti üçün 4 ünsürün bir araya gəlməsinin kifayət olmadığını, Allahdan fərman gəlməsinin zəruriliyini vurğulayır:

Əgər od , su, torpaq bu əsən külək
Bir yerə toplaşsa uyğun gələrək
O böyük tanrıdan olmasa fərman
Məlumdur ki, gəlməz vücuda bir can

(“Xosrov və Şirin” s.26)

Dörd ünsürün vasitəsilə xalığın böyüklüyünü sübut edən Nizami deyir:

Nə atəş bilir ki, yandırıcıdır
Nə də su bilir ki, dirilik saçır
Tanrı şəriksizdir, təkdir, uludur
Bütün bu məxluqat onun quludur.

(“Xosrov və Şirin” s.24)

Dövrünün müxtəlif elm sahələrindəki nailiyyətlərindən xəbərdar olan, astronomiya, riyaziyyat, fəlsəfə, tibb və başqa elmlərlə bağlı məlumatları arasına beytlərinə sızdıran Nizami hələ çox sirrlərin açılmadığını, lakin elmin inkişafına inamını qeyd edir:

“Hələ açılmamış elm ilə göylər
Lakin hər elmdə gülür bir səhər”

(“Leyli və Məcnun s.45)

Şair “Xosrov və Şirin” poemasında Peyğəmbərin meracını təsvir edərkən yazır:

Rəhimini sardı o dörd qarının
Qurtardı heyzindən göy qızlarının

(“Xosrov və Şirin” s.357)

Bu beytdə 4 ünsürün “4 qarı” şəklində obrazlaşdırılması yəqin ki, su, od, yel və torpağın dünyadakı hər şeydən qədim olması ilə bağlıdır. Şair qədimlik-qocalıq əlamətini antropomorflaşdıraraq 4 qarı kimi təsəvvür etmişdir. “Göy qızları” isə Bənatünnəş adlanan ulduzlar toplusudur. Yəni peyğəmbər merac edərkən 4 ünsürü arxada qoyub, onlardan üz döndərüb, başqa sözlə, Yerdən aralanıb Nəş qızlarını da keçdi.

Nizami mömin olsa da, hər bir məsələnin dini izahını verməklə yanaşı yeri gəldikdə mifoloji rəvayətləri, idealist mövqedən fərqlənən materialist fikirləri, əcnəbi alimlərin elmi-fəlsəfi təlimlərini də nəzmə çəkmişdir. Məsələn, qədim insanların təsəvvürlərinə görə, sudakı nəhəng balığın üzərində durmuş öküz Yer kürəsini öz üstündə saxlayır. Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında Qızıl Arslanı tərif etdiyi hissədə buna işarə vuraraq yazır:

Qılıncını çalsa dəryaya əgər
Öküz də balığa necəsən deyər.

(“Xosrov və Şirin” s. 43)

Nizami mübaliğə tərzində deyir ki, şah dənizə qılınc vursa, Yer kürəsini lərzəyə salar.

Şair hər bir ünsürdən də ayrı-ayrılıqda bəhs etmişdir. Belə ki, şair suyu dini mənada “Zəməm”, mifoloji səviyyədə “dirilik suyu”, fəlsəfi aspektdə ilkin materiya kimi təqdim etməklə yanaşı, başqa epizodlarda bənzətmə və metaforaların yaradılması üçün məcaziləşdirmişdir. Su “Yeddi Gözəl” poemasında Çin gözəlinin danışdığı “Xeyir və Şər” nağılından aydın olur ki, Şər suyun əvəzinə yoldaşının iki gözünü istəyəcək qədər rəzil və alçaqdır. Su isə Xeyirin onun üçün dünya işığından məhrum edilməyə razı olacağı qədər vazkeçilməzdir.

“O Şərə söylədi: xəncərini al
Onu öz əlinlə gözlərimə sal
Odlu gözlərimi çıxarıb götür
Sonra sərin su ver, odumu söndür.

(“Yeddi Gözəl”)

Su həyatdır. Məhz buna görə də aşıqə nəfəs verən sevgilini Nizami bir tərəfdən su, digər tərəfdən kədəri yandırır külə döndərən od adlandırır.

Bəlkə bizimlədir həyat verən su
Getdikcə canlanır həyat arzusu
Yoxsa bəxt yandırdı yenə təzə şəm
Pərvanəyək yanıb külə döndü qəm

(“Xosrov və Şirin”)

Hər il su çərşənbəsində aktuallaşan, xalq içərisində danışılan məşhur rəvayəti Nizami nəzmə çəkərək “İskəndərnamə” əsərində əbədləşdirmişdir. Bu rəvayətə görə, Xızır İlyas bir çeşmə başında süfrə açır. Süfrədə quru balıq da varmış. Təsədüfən suya düşən quru balıq canlanıb üzməyə başlayır və beləliklə dirilik suyunun yerini bəlli edir. Xızır və İlyas sudan içib əbədlilik qazanırlar.

“Birisi əyildi su içsin deyə,
Əlindən o balıq düşdü çeşməyə
Cumdu o firuzə rəngli bulağa
Əl atmaq istədi üzən balığa
Tutunca gördü ki, diridir balıq
Uğurlu bir fala sevindi artıq
Bildirdi ki, can verən bu parlaq bulaq
Aranan dirilik suyudur ancaq”

(“İskəndərnamə” s.383)

Su çərşənbəsində süfrəyə balıq qoyulması da bu rəvayətə işarədir.

İskəndərin filosoflarla xəlvətə çəkildiyi epizodda Nizami hər bir alimin dünyanın yaranması, 4 ünsürdən hansının ilkin olması ilə bağlı fikirlərini oxucuya çatdırır. Filosof Valis hər şeyin başlanğıcında suyun olduğuna əmindir:

Mən də ərz eləyim: dünyaya təməl
Məncə, su olmuşdur hər şeydən əvvəl.
Qızğın hərəkətdən və çaxnaşmadan
O yerə çatdı ki, od oldu əyan.
İldırım buxardan ayırdı odu,

Bundan rütubətli hava doğuldu

Suyun qatılığı getdikcə artdı

Həmin qatılıqda yeri yaratdı...

Sudan bu kainat yarana bilməz.

Deyə inkar etmək istəsə hər kəs,

Nütfəni bir anlıq qoy salsın yada,

Sözümə sübutdur, dəlildir o da!

(“İskəndərnamə” s.495-496)

Bəlinas isə ilkin cövhər kimi odu götürür:

Onlardan birinci - işıqlı oddur,

Dünyanın ən yüksək tağı da odur

İkinci - havadır, hərəkətdədir,

Hərəkət etməzsə, bilinməz nədir.

Üçüncü - sudur ki, təravət verər.

Hər şeyə təzəlik, lətafət verər.

Dördüncü - torpaqdır, tapdayır əyyam.

Tapdanan köksündən toz qalxır müdam.

(“İskəndərnamə” s.496)

Nizami farsca yazsa da onun sümüyünün iliyinəcən türkoğlu türk olduğu şeirlərinin ruhundan bəllidir. Xalqımızın odla bağlı adətlərini şair elə dəqiqliklə təsvir etmişdir ki, həmin epizodlar onun fars şairi kimi mənimsəmək istəyənlərə ən yaxşı cavabdır. Məsələn, xalq arasında “oda nal atmaq” ifadəsi var. Əgər kiminsə gəlişi arzulanırdısa, müsafirin qayıtması istənilirdisə, o zaman oda nal atardılar. Nizami “Leyli və Məcnun” əsərində “Söz mənim oduma nal atmışdır nal!” misrası ilə “şeyr məni öz tərəfinə çağırır” demək istəmişdir.

Od çərşənbəsində üzərlik yandırıb ailə üzvlərini, evi, heyvanları tüstüyə vermək adəti günümüzədək davam edir. Nizami əsərlərində dəfələrlə üzərliyin adını çəkərək onun bədnəzərdən qoruyan vasitə olduğunu vurğulayır. “Leyli və Məcnun” poemasında özü ilə bağlı yazır:

Xəzinə sandıqda saxlana bilər

Gözəl üzərliklə bəslənib gülər

Mənə anam verdi bu xəzinəni

Üzərlik üstündə mərd doğdu məni

(“Leyli və Məcnun” s. 62)

“İskəndərnamə”də filosof Ərəstun hər gün üzərlik yandırmağı məsləhət görür:

Səlamət yaşamaq istəsən əgər,
Oda üzərlik at hər gün, hər səhər.
Pis gözə inanma, ondan göz kənar,
Heç öz gözüünə də etmə etibar.

(“İskəndərnamə” s. 508)

Atəşpərəstlikdə ruhun özü də od kimi təsəvvür edilir. Nə qədər ki, insan həyatdadır onun bədəni istidir. Ruh-can cismi tərk edən kimi insanın bədəni soyuyur. Hindli həkimin İskəndərlə söhbətində bundan bəhs olunur:

"Nədir bu bədənə həyat verən can?
Onu atəş kimi zənn edirəm mən,
Oddan bir şərərə almış hər bədən.
Can da ölüb gedir, sönür atəştək,
Buna şəkk-şübhə olmaya gərək?"

(“İskəndərnamə” s.488)

Hindlinin bu sözlərinə etiraz edən İskəndər əslində Nizaminin də İslama əsaslanan mövqeyini ifadə edir. O deyir:

Atəşdən olsaydı insanın canı.
Cəhənnəm olardı onun məkanı
Yoxsa bilmirsənmi can etsə səfər
O yenə gəldiyi məkana dönər

(“İskəndərnamə” s.488)

Nizami əşarı da su kimi safdır, qəmi, kədəri yuyub aparır, yanan qəlblərə sərinlik gətirir. O, həm də od-atəş kimi işıq saçır, əsrlərin o tayından qaranlıq mətləblərə nur çiləyir. Bizi öz məhrəmliyi ilə isidir. Nizaminin dillər əzbəri olan bir kəlamını da xatırlatmaq istəyirik:

Sözün də su kimi lətafəti var
Hər sözü az demək daha xoş olar
Bir inci saflığı varsa da, suda
Artıq içiləndə dərd verir su da.

(“Leyli və Məcnun” s.65)

Ulu şeyxin nəsihətini dinləyib sözüümüzü burada bitiririk.